

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

_____ - oğlu

«Azərbaycan Respublikası demokratik,
hüquqi, dünyəvi, unitar dövlət kimi»

İSTİQAMƏT: _____

BURAXILIŞ İŞİ

Elmi rəhbər: _____
-

_____ - - 2010

Mövzu:

**«Azərbaycan Respublikası demokratik,
hüquqi, dünyəvi, unitar dövlət kimi»**

Plan

Giriş

1. Azərbaycan Respublikası demokratik dövlət kimi
2. Azərbaycan Respublikası hüquqi dövlət kimi
3. Azərbaycan Respublikası dünyəvi dövlət kimi
4. Azərbaycan Respublikası unitar dövlət kimi
5. Azərbaycan dövləti respublika kimi

Nəticə

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: «Azərbaycan Respublikası demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar dövlət kimi» mövzusu milli konstitusiyaya hüququ elmində ən aktual məsələlərdən biridir. Bu isə təsadüfi deyil. Məlum olduğu kimi Sovetlər Birliyinin dağılması ilə Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini əldə etmiş, bütün sahələrdə (iqtisadiyyat, mədəniyyət və s.) olduğu kimi hüquq sahəsində də köklü islahatlar həyata keçirilməyə başlanılmışdır. Ölkəmiz müstəqilliyini qazandıqdan sonra öz hüquq sistemini milli dəyərlərimizi də nəzərə almaqla Avropa standartlarına uyğun olaraq qurmağa başlamışdır. Hər şeydən əvvəl, Azərbaycan Respublikası özünün demokratik, hüquqi, dünyəvi və unitar dövlət olmasını bəyan etmiş, demokratiklik, hüquqilik, dünyəvilik və unitarlığın daha da inkişafı istiqamətində bir sıra işlər görmüşdür. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının preambulasında Azərbaycan xalqının bəyan etdiyi niyyətlərdən biri məhz xalqın iradəsinin ifadəsi kimi qanunların aliliyini təmin edən hüquqi, dünyəvi dövlət qurmaqdır. Konstitusiyanın 7-ci maddəsinin birinci hissəsində isə deyilir: «Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi və unitar respublikadır». Deyilənləri nəzərə alsaq, buraxılış işinin son dərəcə aktual bir mövzunun təhlilinə həsr olunduğunun şahidi ola bilərik.

Tədqiqatın məqsədi: Bu tədqiqatın əsas məqsədi «Azərbaycan Respublikası demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar dövlət kimi» mövzusunu nəzəri-hüquqi aspektdən araşdırmaq, dövlətin demokratiklik, hüquqilik, dünyəvilik və unitarlıq anlayışlarını müəyyən edib onların əlamətlərini təhlil etmək, hüquqi əhəmiyyətindən bəhs etmək və nəzəri baxımdan bu əlamətlərlə bağlı bir sıra mülahizələr irəli sürməkdir.

Tədqiqatın obyektı: Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, «Azərbaycan Respublikası demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar dövlət kimi» mövzusu geniş bir mövzudur və onu bir sıra aspektlərdən yanaşaraq təhlil etmək olar. Belə ki, bu

institutu nəzri-hüquqi aspektlə yanaşı, siyasi, tarixi və s. prizmalardan da araşdırmaq mümkündür. Lakin buraxılış işinin tədqiqat obyektı məhz hüquqi baxımdan «Azərbaycan Respublikası demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar dövlət kimi» mövzusu, bu əlamətlərin xüsusiyyətləri və hüquqi əhəmiyyətinin tədqiq olunmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, «Azərbaycan Respublikası demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar dövlət kimi» mövzusunun digər aspektlərdən təhlili ayrıca və xüsusi tədqiqat obyektləri olduğundan bizim bu məsələləri də tədqiqata cəlb etməyimizə nə qarşıya qoyduğumuz məqsəd, nə də ki, buraxılış işinin həcmi imkan verə bilər. Bu baxımdan buraxılış işində vahid sisteməlik xətt gözlənilərək qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün «Azərbaycan Respublikası demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar dövlət kimi» mövzusu nəzri-hüquqi baxımdan təhlili tədqiqat obyektı olaraq seçilmişdir.

Tədqiqatın predmeti: Bu tədqiqat işinin predmetini «Azərbaycan Respublikası demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar dövlət kimi» mövzusu, bu əlamətlərin təhlili və hüquqi əhəmiyyəti təşkil edir.

Buraxılış işinin strukturu və həcmi: Buraxılış işinin strukturu ardıcıl və sistemli şəkildə qurulmuşdur. Belə ki, buraxılış işi giriş, beş fəsil və nəticə hissələrindən ibarətdir.

Girişdə mövzunun aktuallığından, eləcə də tədqiqatın məqsədi, obyektı, predmeti, buraxılış işinin strukturu və həcmi, onun təcürbi əhəmiyyəti və elmi yeniliyindən danışılır.

I fəsildə Azərbaycan Respublikasının demokratiklik əlaməti və xüsusiyyətlərindən bəhs olunur.

II fəsil Azərbaycan Respublikasının hüquqilik əlamətinə həsr olunmuşdur. Bu fəsildə Azərbaycan dövlətinin hüquqilik xüsusiyyətlərindən danışılır.

«Azərbaycan Respublikası dünyəvi dövlət kimi» adlı üçüncü fəsil daxilində Azərbaycan dövlətinin dünyəvilik xüsusiyyətlərindən söhbət açılır.

IV fəsildə isə Azərbaycan Respublikasının unitarlıq əlaməti tədqiqata cəlb olunur.

V fəsildə Azərbaycan dövlətinin respublika idarəçilik formasının xüsusiyyətləri araşdırılır.

Nəticə hissəsində buraxılış işinin dörd fəslində tədqiq edilən məsələlərə qısa yekun vurulur.

Buraxılış işinin sonunda istifadə olunana ədəbiyyat siyahısı öz əksini tapmışdır.

Mövzunun təcrübi əhəmiyyəti: «Azərbaycan Respublikası demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar dövlət kimi» mövzusu mühüm təcrübi əhəmiyyətə malikdir. Çünki konstitusiyə hüququ elmində bu məsələnin düzgün və hərtərəfli təhlili təcrübədə Azərbaycan Respublikasının bütövlükdə hüquq sisteminin normal qurulmasına və demokratiyanın təmin olunmasına gətirib çıxara bilər. Bununla da nəzəriyyə və təcrübədə bu məsələnin araşdırılmasına ehtiyac məhz yuxarıdakı zərurətlərdən qaynaqlanır.

Buraxılış işinin elmi yeniliyi: Buraxılış işinin elmi yenilikləri aşağıdakılardır:

1. Hüquq ədəbiyyatında ayrı-ayrı hüquqşünas alimlərin «Azərbaycan Respublikası demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar dövlət kimi» mövzusu ilə bağlı mövcud olan fikirləri sistemləşdirilmişdir;

2. «Azərbaycan Respublikası demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar dövlət kimi» mövzusu ilə bağlı bir sıra mülahizə və təkliflər irəli sürülmüşdür.

Beləliklə, buraxılış işində yuxarıda sadaladığımız elmi yeniliklərlə qarşıya qoyduğumuz məqsədə nail olaraq dövlət və hüquq nəzəriyyəsi elminə fayda verməyə çalışılmışdır.

I FƏSİL

Azərbaycan Respublikası demokratik dövlət kimi

Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, dövlət cəmiyyətin elə vahid siyasi təşkilatıdır ki, öz hakimiyyətini ölkənin bütün əhalisinə və ərazisinə şamil edir, bunun üçün xüsusi idarəetmə aparatı vardır, hamı üçün məcburi göstərişlər verir və suverenliyə malikdir.

Dövlətin bu xarakteristikası konstitusiyalarının bir sıra bölmələrinin məzmunundan (təbii ki, normalın reallığı şərtilə) – hüquq və azadlıqlar haqqında, hakimiyyət strukturları haqqında ümumi prinsiplərdən irəli gəlir.

Dövlətin demokratliyi bunda ifadə olunur ki, elə onun strukturunu özü vətəndaşlar və onların birlikləri qarşısında, hakimiyyət qanunlarının idarəetmə üzrə qərarlarına təsir göstərmək və bu qərarların vasitəsilə qanunauyğun sosial mənafehin həyata keçirilməsinə nail olmaq imkanlarını açır. Lakin bu imkanların gerçəkləşdirilməsi üçün mühüməlavə şərtlər və şərait və gərəkdir. Bu şərtlər ilk növbədə, demokratik siyasi rejim və siyasi – hüquqi mədəniyyətdir (bunlar barədə əvvəlki fəsildə danışılıb.)

Dövlət, sosialigoyada bürokratiya adlanan (sosialoqlar bu terminə bizim verdiş etdiyimiz mənfi mənanı vermirlər) peşəkar idarəetmə aparatı olmadan ötüşə bilməz. Lakin bu aparatın xalqın və onun nümayəndələrinin üzərində hüdudsuz hakimiyyət qazana bilməsi, bizim anlamda bürokratiyaya çevirilməsi üçün onun tərkibi və fəaliyyətinə üzərində yaxşı düşünülmüş sosial nəzarət sisteminin və onun məsuliyyət sisteminin olması vacibdir. İnkişaf etmiş demokratik ölkələrdə konstitusiya hüququnda əsaslı işlənib hazırlanmış institutlar (parlament və məhkəmə məsuliyyəti, dövlət xidmətinin kompleksləşdirməsi üzrə müsabiqə sistemi və s.) yer almışdır. Doğrudur, təcrübə göstərir ki, hətta bu ölkələrdə də, bizim “bürokratik pozğunluq “ adlandırdığımız hallara (xidməti sui- istifadə və s) tez-tez rast gəlinir, lakin orada , bu cür hadisələrə qarşı

mübarizə aparmaq üçün cəmiyyət və insan güclü hüquqi vasitələrə malikdir, Həm də, yüz illər boyu fəaliyyət göstərən demokratik institutlar məmurlarda yüksək peşəkar etika hissini tərbiyə etmişdir: orada məmuru heç cinayətəmələndə də deyil, sadəcə olaraq qeyri – etik davranışda ittiham etmək kifayətdir ki, o, ittihamı təkzib edə bilmədikdə, dərhal istefa versin.

Sosialist ölkələrinə və inkişaf etməkdə olan ölkələrə gəldikdə isə, sözün ən mənfi mənasında bürokratiyanın zorakılığı – hər yerdə rast gəlinən adi hala çevrilib, baxmayaraq ki, konstitusiyalarda və qanunlarda buna qarşı yönəldilmiş çox saylı müddəalar əks edilmişdir. Lakin avtoritar və ya totalitar rejimin hökm sürməsi və cəmiyyətin siyasi- hüquq mədəniyyəti səviyyəsinin çox aşağı olması səbəbindən bu normalar ya işləmir, ya da az səmərəlidir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7-ci maddəsinin birinci hissəsində konstitusion norma-təriflə Azərbaycan dövləti belə müəyyən olunur: “Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublikadır”.

Fikrimizcə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu müddəası terminoloji nöqtəyi-nəzərdən qüsurludur. Çünki demokratiklik, hüquqilik, dünyəvilik və unitarlıq respublikaya deyil, dövlətə xas olan əlamətlərdir. Həmin müddəanın “*Azərbaycan Respublikası demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar dövlətdir*” redaksiyasında verilməsi hesab edirik ki, daha düzgün və dolğun olardı. Təsadüfi deyil ki, 18 oktyabr 1991-ci il tarixli AR-in “Dövlət Müstəqilliyi haqqında” Konstitusiya Aktının 12-ci maddəsinin birinci abzasına əsaslanan bu müddəa ilə bağlı orada deyilir: “Azərbaycan xalqı müstəqil, dünyəvi, demokratik, unitar **dövlət** yaradır”.

Qeyd edək ki, dünya dövlətlərinin konstitusiyalarında da konstitusion norma-təriflərə rast gəlinir. Məsələn, Məsələn, **Rusiya Konstitusiyasının** 1-ci maddəsinin birinci hissəsinə görə “Rusiya Federasiyası – Rusiya respublika idarəçilik forması olan demokratik, federativ hüquqi dövlətdir”. **Rumıniya Konstitusiyasının** 1-ci maddəsinin üçüncü hissəsində qeyd olunur ki, “Rumıniya

insan ləyaqətinin, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının, insan şəxsiyyətinin azad inkişaf etməsinin, ədalət və siyasi plüralizmin ali dəyərlər kimi təmin olunduğu sosial, demokratik hüquq dövlətidir”. **Türkiyə Konstitusiyasının** 2-ci maddəsində deyilir ki, “Türkiyə Cumhuriyyəti, cəmiyyətin rifahını, milli dayanıqlılıq və ədalət anlayışı içində, insan haqlarına hörmət edən, Atatürk milliyyətçiliyinə bağlı, başlanğıcda (*preambula nəzərdə tutulur – Y.X.*) öz əksini tapan prinsiplərə söykənən, demokratik, dünyəvi və sosial bir hüquq dövlətidir” və ya **Fransa Konstitusiyasının** 2-ci maddəsində təsbit edilmişdir ki, “Fransa dövləti bülünməz, dünyəvi, demokratik və sosial respublikadır” yaxud **Macarıstan Konstitusiyasının** 2-ci maddəsinin (demokratiya, hüquq qaydası və suverenlik) birinci hissəsinə əsasən “Macarıstan Respublikası müstəqil, demokratik, konstitusion dövlətdir”.

Azərbaycanın bir dövlət kimi aşağıdakı səciyyəvi əlamətləri vardır: **Azərbaycan** – 1) *demokratik dövlətdir;* 2) *hüquqi dövlətdir;* 3) *dünyəvi dövlətdir;* 4) *unitar dövlətdir;* 5) *respublikadır.*

Azərbaycan Respublikası demokratik dövlətdir. İlk dəfə Fukidid tərəfindən işlədilən demokratiya yunan sözü olub “demos” – xalq, “kratos” – hakimiyyət mənasını ifadə edir.

Demokratiya anlayışına münasibətdə tarixən həmişə xalq kütləsi, çoxluq və bərabərlik əlamətləri əsas götürülmüş, bu anlayışla bağlı müxtəlif dövrlərdə bir çox filosof, siyasətçi, hüquqşünas və dövlət rəhbərləri fərqli fikirlər söyləmiş, həmin anlayışa dair cild-cild kitablar yazılmışdır. Məsələn, *Herodot* demokratiyanı bərabərliyə əsaslanan dövlət hesab edirdi. *Fukididə* görə demokratiya vətəndaşların azlığına deyil, çoxluğuna əsaslanır. *Hobbsun* fikrincə, demokratiya elə bir dövlət formasıdır ki, burada ali hakimiyyət istisnasız olaraq bütün vətəndaşlara məxsusdur. *Monteskyo* hesab edirdi ki, respublikada hakimiyyət xalqa məxsus olan zaman demokratiya da mövcud olur.

Demokratiyanın əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

- 1) xalq hakimiyyəti və xalq suverenliyinin tanınması;
- 2) əsas dövlət orqanlarının seçkili olması;
- 3) dövlət idarəetməsində vətəndaşların hüquq bərabərliyi;
- 4) əsas qərarların çoxluq tərəfindən qəbul edilməsi.

Demokratiyanı realizə xüsusiyyətlərinə görə tarixi inkişafda aşağıdakı növlərə bölmək olar:

1) ibtidai demokratiya; 2) hərbi demokratiya; 3) antik demokratiya; 4) yeni dövrün klassik demokratiyası; 5) müasir demokratiya.

Qeyd edək ki, yuxarıdakı bölgü şərti olub, tarixi-xronoloji ardıcılığı deyil, demokratiyanın özünün inkişafındakı xüsusiyyətlərin ardıcılığını əks etdirir. Özü də demokratiya heç də hər yerdə yuxarıdakı ardıcılıq üzrə inkişaf etməmişdir.

Ümumilikdə götürdükdə, quruluşu və fəaliyyəti xalqın iradəsinə əsaslanan, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına cavab verən dövlətə demokratik dövlət deyilir.

Dünya təcrübəsində demokratik və antidemokratik olmaqla iki dövlət rejimi növü fərqləndirilir (*dövlət rejiminin anlayışı, əlamətləri və onun təsnifatı haqda məlumat üçün bax: Çirkin V. Y. Xarici ölkələrin konstitusiyaya hüququ (ruscadan tərcümə). B.: Digesta. 2000 səh. 230-245. Xropanyuk V.N. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi. B.: 1998. səh. 63-65.).*

Azərbaycan Respublikasının (bundan sonra – AR) demokratik dövlət olmasını zəruri edən əlamətləri (göstəriciləri) nisbi şəkildə aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

- 1) cəmiyyət həyatının bütün sahələrində qanunların aliliyinin təmin olunması;
- 2) xalq suverenliyinin olması;
- 3) şəxsiyyət azadlığının mövcudluğu;
- 4) insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının real təmini;

- 5) ölkədə dövlət hakimiyyətinin hakimiyyət bölgüsü prinsipi əsasında təşkil edilməsi;
- 6) şəxsiyyətin özbaşınalıq və qanunsuzluqdan müdafiəsi üçün real imkanların olması;
- 7) müvafiq vəzifəli şəxslərin xalq qarşısında hesabat verməsi;
- 8) ölkədə siyasi plüralizmə şərait yaradılması;
- 9) hakimiyyət orqanlarının öz səlahiyyətləri daxilində heç bir kənar təsirə və təzyiqa məruz qalmadan müstəqil və sərbəst şəkildə fəaliyyət göstərməsi;
- 10) məhkəmələrin fəaliyyətində obyektivlik, ədalət, şəffaflıq və aşkarlıq prinsiplərinin tətbiqi.

II FƏSİL

Azərbaycan Respublikası hüquqi dövlət kimi

Dövlətin bu xarakteristikası, AFR Əsas qanununun 20 (3)-ci maddəsi daha dəqiq ifadə olunub. Bu maddəyə əsasən, “qanunvericilik konstitusion quruluşa, icra və məhkəmə orqanları isə qanun və hüquqla bağlıdırlar.” Buradan belə bir nəticə hasil olur ki, birinci, konstitusiya quruluşunun prinsipləri hər şeydən yüksəkdir. Hətta konstitusiyanı dəyişdirmək səlahiyyəti olan qanunverici də, bu halda sərbəst hərəkət etməkdə haqlı deyildir: əsas qanuna konstitusiya quruluşunu aradan götürən dəyişiklikləri (məsələn, insan və vətəndaşın hüquqlarını heçə çıxaran, hakimiyyət bölgüsü ləğv edən və ya təhrif edən) etmək olmaz. Əsas qanunun 79 (3)cü maddəsində, fedrasiyanın əyalətlərə bölünməsinə, əyalətlərin qanunvericilik sahəsindəki əməkdaşlığı prinsiplərə dair Konstitusiya dəyişikliklərinə yol verilməsi birbaşa göstəriş əks olunmuşdur. 1-ci maddə isə dövlətin üzərinə insanın ləyaqət və hüquqlarına hörmətlə yanaşmaq və onları müdafiə etmək vəzifəsini qoyur.

Heçdə təsadüf deyil ki, Əsas qanunun misal gətirdiyimiz 3-cü bəndində qanun və hüquq haqqında ayrı-ayrı danışılır. Bu qanunvericilik mətnində yolverilməz pleoizm (eyni bir şeyin müxtəlif sözlərlə təkrarı) deyil, forma və məzmunun əsaslandırılmış fərqləndirilməsidir. Hüquq qanunla bitmir, onunla məhdudlaşmır. O, qanundan kənar da mövcuddur. Bundan əlavə, qanun, hətta konstitusiyaqanunu qeyri-qanuni, qanuna zidd ola bilər: bu, qanun hüququn ümümtanınmış prinsiplərini pozduqda baş verir. Bunun klassik nümunəsi, nasist Almaniyasında konstitusiya quruluşunu ləğv etmiş qanun – partiya və dövlətin vəhdətin təmin edilməsi haqqında 1933-cü il Qanunu ola bilər.

Ümumiyyətlə isə, hüquqi dövlətin konstitusion xarakteristikası aşağıdakı müddələrdə konkretləşib:

a) insan hüquqlarının pozulmazlığının dövlət tərəfində bəyan edilməsində faktiki olaraq bütün demokratik ölkələrin müasir konstitusiyalarında əsas insan hüquqlarının sarsılmazlığına ümumi şəkildə zəmanət verən normalar əks edilib.

b) hüquq və azadlıqlar üzrə təminatlar mexanizmi əsaslarının təyin edilməsində. Bununla əlaqədar, Amerika Birləşmiş Ştatların Konstitusiyasına V düzəlişdə (düzəliş 1791 –ci ildə qüvvəyə minib) ifadə edilmiş “Lazimi hüquqi prosesdir” haqqında müddəa prinsipal əhəmiyyətə malikdir; Heç kəs, qanuni prosedura riayət edilmədən, həyatından, azadlığından və ya şəxsi əmlakdan məhrum edilə bilməz”. Bu prinsip demək olar ki, bütün demokratik ölkələrin konstitusiyalarında öz əksini tapıb. Məsələn, 1946-cı il Yaponiya Konstitusiyasının 31-ci maddəsində bildirir:” Heç kəs qanunla nəzərdə tutulmuş prosedura riayət edilmədən, həyatından və ya azadlığından məhrum edilə və ya hər halda bir halda cəzaya məruz qoyula bilməz.” 1975 –ci il Konstitusiyasının 5(3)-ci maddəsinə əsasən, ”heç kəs, qanunla nəzərdə tutulmuş hallar və formalardan kənar təqib edilə ,həbs oluna, həbsxanaya salına və ya digər hər hansı bir şəkildə azadlıqdan məhrum etməyə məruz qoyula bilməz”. Fransa Konsiyusiyasının 66-cı maddəsində isə bu prinsip belə ifadə edilib: “Heç kəs, özbaşına olaraq azadlıqdan məhrum edilə bilməz”.

c) dövlətin, onun orqanları, ifadələri , vəzifəli şəxslərin və quliuqçuların konstitusiyaya və qanunlar çərçivəsində hərəkət etmək vəzifəsini konstitusiyaya ilə təyin edilməsində. Məsələn, Portuqaliya Respublikasının 1976- cı il **Konstitusiyanın 3-cü maddəsinin 2-ci və 3 cü bəndlərinə** əsasən, dövlət Konstitusiyaya tabedir və demokratik qanunçuluğa əsaslanaraq; dövlətin, muxtar vilayyətləin və yerlihakimiyyətlərin qanunlarının və digər normativ aktların qanuni qüvvəsi isə onların Konstitusiyaya müvafiqliyindən asılıdır. İtaliya Konstitusiyasının 28-ci maddəsinə əsasən, “vəzifəli şəxslər, dövlət qulluqçuları və ictimai qurumlarda xidmət edənlər, hüquq pozuntusuna yönəlmiş hərəkətlərinə görə cinayət, mülki və inzibati qanunlar üzrə bilavasitə məsuliyyət daşıyırlar. Bu hallarda hüquqi məsuliyyət dövlətə və ictimai qurumlara şamil edilir”.

ç) məhkəmənin müstəqilliyi haqqında konstitusiya prinsipində, Məsələn, hələ ABŞ Konstitusiyası III maddəsinin 1-ci bölməsində hakimiyyətlərin dəyişməzliyi qaydasını müəyyən etmişdi. Yaponiya Konstitusiyasının 76-cı maddəsində isə bəyan edir: “Bütün hakimlər müstəqildir və öz vicdanının səsinə uyğun hərəkət edirlər; onlar yalnız Konstitusiyaya və qanunlara bağlıdırlar.” Fransa Konstitusiyasının 64 –cü maddəsində bu prinsip özünə məxsus şəkildə ifadə edilib: “Respublika Prezidenti məhkəmə hakimiyyəti müstəqilliyinin təminatçısıdır”.

d) digər qanunlarla müqayisədə konstitusiyanın aliliyi prinsipində ABŞ Konstitusiyasında bu müddəə VI maddənin 1-ci hissəsində yer alıb. Digər ölkələrin konstitusiyalarında yabırbaşa rəsmiləşdirilib (Portaqaliya Konstitusiyasında olduğu kimi) ya müəyyən normaların məzmunundan irəli gəlir. Məsələn, Xorvatiya Respublikasının 1990-cı il Konstitusiyasına əsasən, “Xorvatiya Respublikasında qanunlar Konstitusiyaya, digər sərəncamlar isə Konstitusiyaya və qanuna uyğunlaşmalıdır”.

e) beynəlxalq hüququn milli qanunvericilik üzərində üstünlüyü prinsipində Almaniyanın Əsas qanununa (m.25) və Avstriyanın Federal hüququnun tərkib hissəsidir. Və bu müddələrdə göstərilmiş prioritet hələ gözdən keçirilmir. Makedoniya Respublikasının 1991-ci il Konstitusiyasının 118-cimaddəsində göstərir ki, Konstitusiyaya uyğun olaraq ratifikasiya edilmiş beynəlxalq müqavilələr daxil hüquq qaydasının tərkib hissələridir və qanunla dəyişdirilə bilməz. Burada artıq beynəlxalq müqavilələrin qanunaltı olması göz qabağındadır. Lakin bu prinsip ən aydın və dürüst şəkildə 1997-ci il Polşa Konstitusiyasında təsbit edilib. Bu konstitusiyaya əsasən, ratifikasiya edilmiş beynəlxalq müqavilə qanun qarşısında üstünlüyə malikdir. Bu, hansısa beynəlxalq təşkilatı təsis edən beynəlxalq müqavilə ilə nəzərdə tutulduqda isə, həmin təşkilatın təyin etdiyi hüququn da Polşa qanunları qarşısında prioriteti olacaqdır. Aşkar hissə dilir ki, axırıncı norma Konstitusiya, Polşanın Avropa Birliyinə qəbul olunması perspektivini nəzərə almaqla daxil edilmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki,

beynəlxalq müqavilələrin prioriteti milli qanunvericiliyin bu müqaviləyə uyğun şəkilə gətirilməsini tələb etmir, o, sadəcə olaraq bu iki aktın kolliziyası halında hüquqtətbiqçisi üçün bir növ təlimatıdır.

Ən yeni kuryoz qismində, 1999-cu ildə Çin Xəlv Respublikasının 1982 ci- il Konstitusiyasının 5-ci maddəsinə daxil edilmiş müddəanı göstərmək olar: “Çin Xəlv Respublikası qanun əsasında idarə edilir və sosialist hüquqi dövlət olur”. Məntiqsizlik göz qabağındadır, belə ki, sosialist dövlət öz mahiyyətinə görə hüquqi ola bilməz. Belə ki, Hüquqi dövlətin mahiyyətini təşkil edən hüququn aliliyi (ing, Rule of law) prinsipi xüsusi mülkiyyətə əsaslanan azad bazar iqtisadiyyatının inkarı və hansısa bir partiyanın rəhbər rolu ideyası ilə bir araya sığmır və bu heç mümkün də deyil.

Azərbaycan Respublikası hüquqi dövlətdir. Hüquqi dövlət anlayışı dərin mənə yükü daşıyır. Bu ideyanın tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxsada, hüquqi dövlət konsepsiyasının sistemli şəkildə hazırlanması (Spinoza, Hobbs, Lokk, Monteskyo, Didro, Russo, Holbax, Cefferson, Kant, Volter və başqaları tərəfindən) son üç-dörd əsrin məhsuludur.

Hüquq ədəbiyyatında (*Xropanyuk V. N. Göstərilən əsər. səh. 37.*) ona belə anlayış verilir: “*Hüquqi dövlət – dövlət hakimiyyətinin təşkili və fəaliyyətinin fərdlərlə və onların müxtəlif birlikləri ilə qarşılıqlı münasibətlərdə hüquq norması əsasında qurulan formasıdır*”.

Hüquqi dövlətin əsas əlamətləri aşağıdakılardır:

- 1) ictimai həyatın bütün sahələrində qanunun aliliyi;
- 2) şəxsiyyət hüquqlarının reallığı, onun azad inkişafının təmin edilməsi;
- 3) dövlət və şəxsiyyətin qarşılıqlı məsuliyyəti;
- 4) hakimiyyətin bölgü prinsipinin tətbiqi;
- 5) insan hüquq və azadlıqlarının anadangəlmə və ayrılmaz olmasının qəbul edilməsi;
- 6) hamının qanun qarşısında bərabərliyi.

Hüquqi dövlətə xas olan yuxarıda sadalanan əlamətlər ARK-nın bir sıra müddəalarında (1-ci (hakimiyyətin mənbəyi), 2-ci (xalqın suverenliyi), 7-ci (Azərbaycan dövləti), 12-ci (dövlətin ali məqsədi) və digər maddələrində, habelə III (əsas insan və vətəndaşların hüquqları və azadlıqları), IV (vətəndaşların əsas vəzifələri), X (qanunvericilik sistemi) fəsilərində və s. əks olunmuşdur.

Hüquqi dövlətdə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının konstitusiyada nəzərdə tutulması ilə yanaşı, dövlət həmin hüquq və azadlıqların realizə edilmə təminatlarını da təsbit edir, eləcə də onların müdafiə edilməsi vəzifəsini daşıyır. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 71-ci maddəsinin (insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təminatı) birinci hissəsində deyilir: “Konstitusiyada təsbit edilmiş insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını gözləmək və qorumaq qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının borcudur”.

Bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşər. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının preambulasında Azərbaycan xalqının hüquqi (habelə, dünyəvi) dövlət qurmağı niyyət kimi bəyan etməsinə baxmayaraq, 7-ci maddədə dövlətin hüquqi (habelə, dünyəvi) olması təsbit edilmişdir. Bu, ilk baxışda bir-birinə zidd görünsə də, əslində belə deyil. Məsələ burasındadır ki, təcrübədə ideal hüquqi (habelə, dünyəvi) dövlətin qurulması çox çətin bir məsələdir, bəlkə də utopiyadır desək yanılmırıq. Çünki insan oğlu və onun şəxsi mənafeyi, eləcə də dini dəyərlər mövcud olduqca heç bir qüsuru olmayan ideal hüquqi (habelə, dünyəvi) dövlət yaratmaq mümkün deyil. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının preambulasında hüquqi (habelə, dünyəvi) dövlət qurmağın niyyət olaraq bəyan edilməsi onunla izah olunur ki, Azərbaycan xalqı imkan daxilində maksimum dərəcədə hüquqi (habelə, dünyəvi) dövlət qurmağa (ideal da olmasa, heç olmasa ona yaxın) çalışır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7-ci maddəsində təsbit olunan “*Azərbaycan dövləti ... hüquqi, dünyəvi ... respublikadır*” ifadəsinə gəlicə, bu o deməkdir ki, AR həqiqətən də hüquqi və dünyəvi dövlətdir. Çünki demokratik

dövlət anlayışı hüquqi və dünyəvi dövlət anlayışı ilə üzvü surətdə bağlıdır, başqa sözlə, demokratik dövlət özlüyündə elə hüquqi və dünyəvi dövlət hesab edilir.

III FƏSİL

Azərbaycan Respublikası dünyəvi dövlət kimi

Dövlətin dünyəvi dövlət kimi səciyyələndirilməsi, dinin dövlətdən ayrıldığı, onların fəaliyyət sahələri arasında sərhəd qoyulduğunu bildirir. Məsələn, İtaliya Konstitusiyasının 7-ci maddəsinə əsasən, dövlət və katolik kilsəsi öz sahələrində müstəqil və suverendilər. Onların aralarındakı münasibətlər 1929 –cu ildə bağlanmış və 1984 cü ildə qismən dəyişikliklər edilmiş Lateran paktları ilə tənzimlənir. Hər iki tərəfin qəbul etdiyi bu paktların dəyişdirilməsi Konstitusiyasının dəyişdirilməsi proseduru tələb etmir. Konstitusiyanın 8-ci maddəsinin 3-cü bəndinə əsasən, qeyri – katolik konfessiyaların dövlətlə münasibətləri, onların təmsilçiləri vasitəsi ilə bağlanaçaq sazişlər əsasında qanunla tənzimlənir.

Dövlətin dünyəvi xarakteri ona, dini azlıqlarının hüquqlarını təmin etmək məqsədi ilə kilsəyə və dini icmalara dövlət büdcəsinin hesabına maddi yardım göstərməsinə mane olmur.

Dünyəvi dövlətin əksi, hakimiyyətin kilsə iyerarxiyasının əlində olduğu teokratik dövlətdir. Məsələn, 1921 –ci qədər Monqolstan teokratik dövlət idi. Hazırda yalnız Vatikan bu sıraya aid edilə bilər. Ümumiyyətlə bu çox nadirdir hadisədir.

Bundan bir qədər çox klerikal dövlətə rast gəlinir. Burada dövlət kilsəyə qovuşmayıb, lakin kilsə, qanun əsasında yaradılmış müvafiq institutların köməyi ilə dövlət siyasətinə əsaslı təsir göstərə bilər, məktəb proqramına isə məcburi qaydada, kilsə əhəmlərinin öyrənilməsi daxil edilir. Buna misal olaraq İrani göstərmək olar.

Vicdan azadlığını yetərincə təmin edən bir sıra demokratik ölkələrdə, dövlətlə təşkilati əlaqələri olan rəsmi kilsəyə fəaliyyət göstərir. Məsələn, İsveçdə dörd əsas qanundan biri – “İdrətmə forması” haqqında 1974-cü il Qanununda 2-ci fəslin 1-ci paragrafda din azadlığı bəyan edilir, 2-ci fəslin paragrafında din azadlığı bəyan edilir, 2-ci paragrafı isə vətəndaşların öz dini əqidəsini açmağa

məcbur edilməsinə qadağa qouyr. Bu əlavə, ölkələrində, yevanqelist- lüteran məzhəbli rəsmi İsveç kilsəsi fəaliyyət göstərir. Son dövrlərdə dövlətin bu kilsə ilə bir çox təşkilati əlaqələrinin qırılmasına baxmayaraq, hökumət , ruhanilərinin sayını müəyyənləşdirir, kilsənin büdcəsini və onun maddələrini təsdiq edir, prixodların birləşməsi haqqında məsələləri həlledir. Yepiskoplar vəzifələri hökumətin təqdimatı üzrə Riksad (parlament) tərəfindən təyin edilir.

Azərbaycan Respublikası dünyəvi dövlətdir. Dünyəvilik demokratik dövləti səciyyələndirən əsas əlamətlərdən biridir. Bu ifadə özündə din ilə dövlət arasındakı münasibətləri ehtiva edir. Dünyəvilik çoxşaxəli anlayışdır. Onu birtərəfli olaraq dövlətin nə sosial, nə də siyasi-hüquqi əsasına aid etmək olmaz. Çünki bu anlayışın ehtiva etdiyi məsələlər dövlətin həm sosial, həm də siyasi-hüquqi problemləri ilə bağlıdır. Təbii hal olaraq ortaya belə bir sual çıxır: Nə üçün dövlət dinlə bağlı münasibətlərini konstitusion nizamasalma müstəvisinə çıxarır? Məsələ burasındadır ki, tarix boyu, xüsusən də şərq ölkələrində dövlət hakimiyyəti ilahi mənşəyə malik olan bir güc kimi qəbul olunmuş, nəticədə dinlə dövlətin sarsılmaz tellərlə bağlanan vahid birliyi yaranmışdır.

Qədim dövrlərdə dinlə dövlət birgə qəbul edilirdi. Məsələn, Qədim Misirdə fironun allah hesab edilməsi, Babil hökmdarı Hammurapinin öz hakimiyyətini allahdan alması, eləcə də Çin imperatorunun allahın oğlu olması haqqındakı fikirlər məhz hakimiyyəti ilahiləşdirmək cəhdindən başqa bir şey deyildi (yəni, bütün bunlar sırf siyasi məqsədlər daşıyırdı).

İntibah (renessans) dövrünə qədər (XIV- XVI əsrlər) dindən istənilən dövrdə alternativ olmayan güc mənbəyi və insanlara təsiretmə vasitəsi kimi (çox vaxt dövlət rəhbərlərinin hakimiyyəti əldə saxlaması üçün) istifadə olunmuşdur. Məhz bu səbəbə görədir ki, Ulu Tanrının peyğəmbərlər vasitəsilə insanları doğru yola istiqamətləndirmək, onları şər işlər görməkdən uzaqlaşdırmaq üçün göndərdiyi müqəddəs kitablar tarixin müxtəlif dövrlərində öz şəxsi mənafeyini hər şeydən üstün tutan riyakar şəxslər tərəfindən qərəzli şəkildə təhrif olunmağa çalışılmışdır.

Sonralar meydana çıxan və təşkilati nöqtəyi-nəzərdən möhkəm quruluşa malik olan dinlərin dövlətdən qismən ayrılmasına baxmayaraq, yenə də onların dövlət üzərində güclü təsiri qalmaqda davam edirdi. Vicdan, eləcə də fikir və söz azadlığının geniş vüsət alması, şəxsiyyətin müstəqilləşməsi, dövlət idarəçiliyinin xarakterində baş verən köklü dəyişikliklər son nəticədə dinlə dövlətin iki fərqli təyinata malik olan sosial orqanizmlər kimi bir-birindən ayrılmasına gətirib çıxardı. Əsrlər boyu davam edən bu prosesdə din getdikcə dövlət hakimiyyəti üzərində təsirini itirsə də, cəmiyyət həyatından təcrid olunmadı. Hazırda din istənilən cəmiyyətin əxlaqi-mənəvi dəyərlərinin tənzimləyicisi, həmin dəyərlərin nəsildən-nəsilə ötürülməsinin əsas vasitəsi hesab edilir. Həmçinin, din, cəmiyyətin (xalqın, dövlətin) vahidliyini qoruyub saxlamaq funksiyasını yerinə yetirir (təsadüfi deyil ki, vahid ərəb dövlətinin yaranmasına məhz islam dini səbəb olmuşdur). Təbii ki, cəmiyyət üzərində belə güclü təsiretmə potensialına və sosial həyatın əxlaqi-mənəvi dəyərlərini təmsil edən din dövlətin diqqətindən yayına bilməz. Yuxarıda qeyd olunan səbəblərə görə dövlət hər zaman dinlə bağlı münasibətlərdə maraqlı olmağa və həssas davranmağa borcludur. Məhz bu baxımdan Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7-ci maddəsinin (Azərbaycan dövləti) birinci hissəsi ilə yanaşı, 18-ci (din və dövlət) və 48-ci (vicdan azadlığı) maddələrində, eləcə də Azərbaycan Respublikasının bir sıra qanunvericilik aktlarında (məsələn, 20 avqust 1992-ci il tarixli “Dini etiqad azadlığı haqqında” AR qanunu) dinlə bağlı məsələlər tənzimlənir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, **Türkiyə Konstitusiyasının** hətta “Başlanğıc” qismində (*preambula hissəsində* -Y.X.) “... dünyəvilik prinsipinin gərəyi olaraq müqəddəs dini duyğuların, Dövlət işlərinə və siyasətə qətiyyənlə qarışdırılmayacağı ...” müddəası öz əksini tapmışdır.

Hüquq ədəbiyyatında (*Prof. Dr. Şeref Gözübüyük. Anayasa hukuku. Ankara. 2003. seh. 157-158*) deyilir ki, “Dünyəvilik prinsipinin başlıca iki mənası var: Bunlardan biri, şəxslərin dini inancları və düşüncələrindən ötrü qınanmaması, fərqli

şərtlərin tətbiqinə məruz qalmaması; digəri dinlə dövlət işlərinin ayrılması, başqa sözlə, dinin dövlət işlərinə qarışmaması, dövlət və cəmiyyət həyatının dini qaydalara bağlanılmamasıdır”, “... dünyəvilik: a) din və məzhəb ayrımı etməyən; b) rəsmi bir dövlət dini olmayan; c) dini qaydalarla idarə edilməyən; d) dini xidmətləri də bir ictimai xidmət olaraq qəbul edən; e) dövlət və hüquq qaydalarını dini qaydalardan ayıran bir dövlət əlamətidir”.

Ümumilikdə götürdükdə, Azərbaycan Respublikasının dünyəvi dövlət olması aşağıdakılarda ifadə olunur:

1) Azərbaycan Respublikasında din və dini qurumlar dövlətdən ayrılır, ölkədə rəsmi dövlət dini və ya məcburi din müəyyən edilmir (baxmayaraq ki, əhalinin böyük əksəriyyəti islam dininə etiqad edir), habelə, dövlət öz səlahiyyətlərinə aid olan hər hansı bir işin icrasını dini qurumlara tapşurmır, eləcə də onların fəaliyyətinə qarışmır;

2) Bütün dini etiqadlar və dini qurumlar qanun qarşısında bərabərdir. Yəni ölkədə heç bir Din və ya dini qurum üçün digərinə münasibətdə hər hansı bir üstünlük (yüksək status) və ya məhdudlaşdırmalar müəyyən edilməsinə yol verilmir;

3) Din xadimləri dövlət orqanlarında dini nümayəndə kimi deyil, yalnız adi vətəndaşlar kimi təmsil oluna bilərlər. Başqa sözlə, din xadimləri dövlət orqanlarının tərkibinə seçildikdə və ya vəzifəyə keçdikdə onların din xadimi kimi fəaliyyəti həmin müddətdə dayandırılır. Təsadüfi deyil ki, ARK-nın 85-ci maddəsinin (AR Milli Məclisinin deputatlığına namizədlərə aid tələblər) ikinci hissəsinə görə AR Milli Məclisinin deputatları din xadimi ola bilməz və əgər onlar din xadimi olarlarsa, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 89-cu maddəsinin (AR Milli Məclisinin deputatlığından məhrumetmə və AR Milli Məclisinin deputatlarının səlahiyyətlərinin itirilməsi) dördüncü hissəsinə əsasən deputat mandatından məhrum edilirlər;

4) Azərbaycan Respublikasında təhsil sistemi dindən ayrılır və o, dünyəvi xarakter daşıyır.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının dünyəvi dövlət olması məntiqi davamını Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 18-ci (din və dövlət) və 48-ci (vicdan azadlığı) maddələrində, eləcə də Azərbaycan Respublikasının bir sıra qanunvericilik aktlarında (məsələn, 20 avqust 1992-ci il tarixli “Dini etiqad azadlığı haqqında” AR qanunu) tapır.

IV FƏSİL

Azərbaycan Respublikası unitar dövlət kimi

Azərbaycan Respublikası unitar dövlətdir. Dövlət quruluşu formasına görə dövlətləri üç əsas qrupa bölmək olar: 1) *unitar dövlət*; 2) *federativ dövlət*; 3) *konfederativ dövlət*.

Unitar dövlət dedikdə, mərkəzi hakimiyyət orqanlarına tabe olan və dövlət suverenliyi əlamətlərinə malik olmayan inzibati-ərazi vahidlərindən ibarət vahid və bütöv dövlət birliyi, **federativ dövlət dedikdə**, əvvəllər müstəqil olan dövlət qurumlarının bir ittifaq dövlətində birləşməsi, **konfederativ dövlət dedikdə isə**, ümumi məqsədlərin təmin edilməsi üçün yaradılmış suveren dövlətlərin müvəqqəti hüquqi ittifaqı başa düşülür.

“Ərazi quruluşu və inzibati ərazi bölgüsü haqqında” 13 iyun 2000-ci il tarixli AR qanununun 2-ci maddəsinə əsasən **Azərbaycan Respublikasının ərazi quruluşu dedikdə**, Azərbaycan Respublikasının *unitar dövlət* olması, vahid əraziyə malik olan dövlət kimi müvafiq hissələrə bölünməsi, **inzibati ərazi bölgüsü dedikdə isə**, idarəetmənin, qanunçuluğun, vətəndaşların hüquqlarının, azadlıqlarının və qanuni mənafelərinin dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən təmin edilməsinin səmərəli təşkili məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının ərazisinin *unitar dövlət* kimi müəyyən hissələrə bölünməsi başa düşülür.

Azərbaycan Respublikasının ərazi quruluşunun unitar olaraq müəyyən edilməsi aşağıdakı əlamətləri ilə xarakterizə olunur:

1) Ölkədə vahid qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanları (əlavə olaraq, Naxçıvan MR-də də ayrıca qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanları vardır) fəaliyyət göstərir;

2) Ölkə ərazisində bir konstitusiya ali hüquqi qüvvəyə malikdir (əlavə olaraq, Naxçıvan MR ərazisində muxtar respublikanın konstitusiyası da ali hüquqi qüvvəyə malikdir);

- 3) Vahid vətəndaşlıq mövcuddur;
- 4) Yeganə pul vahidi mövcuddur;
- 5) Bütün inzibati-ərazi vahidləri üçün ümumi məcburi vergi və kredit siyasəti yerdilir;
- 6) Vahid Silahlı Qüvvələrə malikdir;
- 7) Bütün dövlətlərarası əlaqələri dövləti beynəlxalq aləmdə rəsmi olaraq təmsil edən dövlət başçısı həyata keçirir;
- 8) Ölkənin tərkib hissələri, yəni inzibati-ərazi vahidləri (59 rayon və Naxçıvan Muxtar Respublikası) ayrı-ayrılıqda dövlət suverenliyinə malik deyil, eləcə də onların müstəqil hərbi birləşmələri və xarici siyasət orqanları, həmçinin spesifik dövlətçilik atributları yoxdur.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası mürəkkəb mərkəzləşdirilmiş unitar dövlətdir. *Mürəkkəb unitar dövlət olması* tərkibində muxtar qurumun olması ilə bağlıdır. Hətta tərkibində muxtar qurum kimi Naxçıvan MR-in mövcud olması AR-i faktik olaraq ərazi federasiyasına malik federativ dövlət quruluşu statusuna yaxınlaşdırır. Çünki Naxçıvan MR federativ dövlətlərin (məsələn, Rusiyanın) subyektləri ilə demək olar ki, eyni statusa malikdir. Belə ki, Naxçıvan MR-in öz konstitusiyası, qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanları (ARK-nın 135-ci (Naxçıvan MR-də hakimiyyətlərin bölünməsi), Naxçıvan MR Konstitusiyasının 3-cü (hakimiyyətlərin bölünməsi) maddələri) və ali vəzifəli şəxsi (ARK-nın 136-cı və Naxçıvan MR Konstitusiyasının 5-ci (Naxçıvan MR-in ali vəzifəli şəxsi) maddələri) vardır. Naxçıvan MR-in Ali Məclisi qanunvericilik təşəbbüsü hüququna malikdir (ARK-nın 96-cı və Naxçıvan MR Konstitusiyasının 26-cı (qanunvericilik təşəbbüsü hüququ) maddələri). Naxçıvan MR-in Ali Məhkəməsi Naxçıvan MR-də konstitusiya nəzarətini təmin edir (Naxçıvan MR Konstitusiyasının 44-cü maddəsi). Buradan isə aydın olur ki, Rusiya Federasiyasının subyektlərindən fərqli olaraq, Naxçıvan MR Ali Məhkəməsi konstitusiya nəzarəti funksiyasını həyata keçirmək səlahiyyətinə malikdir.

AR-in *mərkəzləşdirilmiş unitar dövlət olması isə* dövlət hakimiyyətinin yerli orqanlarının başında mərkəzdən təyin edilən məmurların olması ilə əlaqədardır. Belə ki, ARK-nın 124-cü maddəsində (yerlərdə icra hakimiyyəti) deyilir: “Yerlərdə icra hakimiyyətini yerli icra hakimiyyətlərinin başçıları həyata keçirirlər” (*birinci hissə*), “İcra hakimiyyəti başçılarını AR-ın Prezidenti vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edir” (*ikinci hissə*), “Yerli icra hakimiyyətlərinin səlahiyyətlərini AR-ın Prezidenti müəyyən edir” (*üçüncü hissə*).

V FƏSİL

Azərbaycan dövləti respublika kimi

Azərbaycan dövləti respublikadır. Bu aşağıdakılarda öz əksini tapır:

1) Dövlət başçısının və dövlət hakimiyyətinin digər orqanlarının (məsələn, qanunvericilik hakimiyyətinin – parlamentin) müəyyən müddətə seçkililiyi (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 101-ci (AR Prezidenti seçkilərinin əsasları) və 84-cü (AR Milli Məclisi çağırışının səlahiyyət müddəti) maddələri);

2) Dövlət hakimiyyətinin şəxsi mülahizələrlə deyil, xalqın iradəsi əsasında həyata keçirilməsi (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 2-ci maddəsi (xalqın suverenliyi));

3) Dövlət başçısının qanunla nəzərdə tutulan hallarda hüquqi məsuliyyəti (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 95-ci maddəsinin (AR Milli Məclisinin həll etdiyi məsələlər) 12-ci bəndi (AR Konstitusiya Məhkəməsinin təqdimatına əsasən AR Prezidentinin impiçment qaydasında vəzifədən kənarlaşdırılması), 107-ci maddə (AR Prezidentinin vəzifədən kənarlaşdırılması));

4) Dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən verilən qanun və qərarlara əməl etməyin bütün fiziki və hüquqi şəxslər, eləcə də dövlətin özü üçün məcburi olması (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 147-ci (konstitusiyanın hüquqi qüvvəsi) və 149-cu (normativ hüquqi aktlar) maddələri).

Nəzəriyyə və təcrübədə respublika idarəçilik formasının bir neçə növü fərqləndirilir: parlamentli, prezidentli, natamam prezidentli respublika və s. Bunların da özlərinin formaları vardır. Məsələn, prezidentli respublikanın superprezidentli respublika forması və s. AR prezidentli respublikadır. Bu isə prezidentin parlamentdən – AR Milli Məclisindən asılı olmadan əhali tərəfindən birbaşa olaraq seçilməsində (ARK-nın 101-ci maddəsi (AR Prezidenti seçkilərinin əsasları)), eləcə də digər məsələlərdə özünü göstərir.

Onu da qeyd edək ki, AR-da dövlət hakimiyyəti daxili məsələlərdə yalnız hüquqla, xarici məsələlərdə isə yalnız AR-nin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn müddəalarla məhdudlaşır (bu müddəa Konstitusiyaya Aktının 12-ci maddəsinin birinci abzasına əsaslanır). Bu o deməkdir ki, dövlət özünün qanunvericilik sistemində pozitiv hüquq formasına saldığı normalara tabe olmalı, bu normalar vətəndaşlar üçün məcburi olduğu qədər, dövlət üçün də məcburi xarakter daşılmalı, eyni zamanda, o, xarici məsələlərin həllində yalnız AR-ın tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən doğan müddəaların tələblərini yerinə yetirməlidir.

Daxili məsələlər dedikdə, ölkənin ictimai-siyasi və hüquqi sferalarına, eləcə də, cəmiyyət həyatının digər sahələrinə aid olan dövlətdaxili problemlər, **xarici məsələlər dedikdə isə**, dövlətin beynəlxalq münasibətlər sahəsində qarşılaşdığı istənilən xarakterli problemlər başa düşülməlidir.

Dövlət hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması ölkə daxilində və beynəlxalq arenada anarxiya və özbaşınalığın qarşısını almaq vəzifəsindən doğur. Hər bir halda dövlət istər daxili, istərsə də xarici münasibətlərdə hüquqa söykənir və onun tələblərini rəhbər tutur. Hüquq dövlətlə şəxsiyyət arasında mübahisələri həll edən başlıca sosial funksiyayı yerinə yetirir. O, ictimai həyatın bütün sahələrində dövlət hakimiyyətinin həddini, onun insanlara münasibətdə sərbəst davranışının sərhədini müəyyən edir. Dövlət kifayət qədər geniş səlahiyyətlərə malik olsa belə, söhbət insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının pozulma ehtimalından gedirsə, bu səlahiyyətlərin tətbiqi hüquqi göstərişlərlə məhdudlaşdırılır. Konkret misalla fikrimizə aydınlıq gətirək. Məsələn, ARK-nın 63-cü maddəsinin (təqsirsizlik prezumpsiyası) dördüncü hissəsində deyilir ki, “ədalət mühakiməsi həyata keçirilərkən qanunu pozmaqla əldə edilmiş sübutlardan istifadə oluna bilməz”. Əgər müvafiq cinayət-prosessual qaydalara əməl etmədən səlahiyyətli dövlət orqanı qeyri-qanuni, məsələn, zorakılıq, hədə-qorxu, aldatma, işgəncə və digər vasitələrlə (AR CPM-nin 125-ci maddəsi) işin həlli naminə sübutlar əldə etsə belə,

həmin işdə məlum sübutlara istinad olunmayacaqdır. Çünki sübut vətəndaşın hüquqlarının pozulması yolu ilə əldə edilmişdir. Göründüyü kimi bu misalda hüquq konkret olaraq dövlət hakimiyyətinin səlahiyyətlərini vətəndaşın xeyrinə məhdudlaşdırır. Xarici məsələlərə gəlincə, bu zaman söhbət beynəlxalq hüququn digər subyektlərinin (dövlətlərin, dövlətəbənzər qurumların, beynəlxalq təşkilatların və s.) hüquq və qanuni mənafeələrinin pozulması ehtimalından gedirsə, dövlət hakimiyyətinin səlahiyyətləri məhdudlaşdırılır. Başqa sözlə, dövlət hakimiyyətinin həddi, beynəlxalq hüququn digər subyektlərinə münasibətdə elə müəyyən olunur ki, bu zaman onun səlahiyyətləri həmin subyektlərin hüquqlarına xələl gətirmir.

AR-da dövlət hakimiyyətinin hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi əsasında təşkil edilməsindən bəhs olunur. Həmin müddəaya əsasən AR-də qanunvericilik hakimiyyətini (*ARK-nın V fəslə bütövlüklə qanunvericilik hakimiyyətinə həsr olunmuşdur*) AR-ın Milli Məclisi həyata keçirir, icra hakimiyyəti (*ARK-nın VI fəslə bütövlüklə icra hakimiyyətinə həsr olunmuşdur*) AR-ın Prezidentinə mənsubdur, məhkəmə hakimiyyətini isə (*ARK-nın VII fəslə bütövlüklə məhkəmə hakimiyyətinə həsr olunmuşdur*) AR-ın məhkəmələri həyata keçirir (bu müddəa Konstitusiyaya Aktının 13-cü maddəsinə əsaslanır). Oxşar maddələr bir sıra dövlətlərin konstitusiyalarında da vardır. Məsələn, **Türkiyə Konstitusiyasına** görə “qanunvericilik səlahiyyəti Türk Milləti adına Türkiyə Böyük Millət Məclisinindir. Bu səlahiyyət alına bilməz” (*7-ci maddə*), “İcra səlahiyyəti və vəzifəsi, Prezident və Nazirlər Kabineti tərəfindən, Konstitusiyaya və qanunlara uyğun olaraq istifadə olunur və həyata keçirilir” (*8-ci maddə*), “Məhkəmə səlahiyyəti Türk Millətəti adına müstəqil məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilir” (*9-cu maddə*). **Polşa Konstitusiyasının** 10-cu maddəsində deyilir: “Polşa Respublikasının idarəetmə sistemi qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri arasında bərabər bölünmüşdür” (*birinci hissə*), “Qanunvericilik hakimiyyəti Nümayəndələr evi (Seym) və Senata, icra hakimiyyəti Polşa Respublikası və Nazirlər Kabinetinə,

məhkəmə hakimiyyəti isə məhkəmələr və tribunallara məxsusudur” və ya **Bolqarıstan Konstitusiyasının** 8-ci maddəsində (üç hakimiyyət) deyilir: “Dövlət hakimiyyəti qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti qolları arasında bölünür” və s.

Ümumiyyətlə, *“hakimiyyətin bölgü prinsipi”* nəzəriyyəsinin tarixinə qısa nəzər salsaq görürük ki, o, ilk dəfə XVII əsrdə İngiltərədə inqilab dövründə levellerlər (hərfi mənası “bərabərlik tərəfdarları” olan bu radikal hərəkatın lideri və ideoloqu C. Lilbern olmuşdur) tərəfindən irəli sürülərək məhkəmlənməkdə olan burjuaziyanın feodal mütləqiyyətinə qarşı mübarizəsi nəticəsində meydana gəlmişdir. C. Lilbernin fikrincə, “hakimiyyətin bir nəfərin qəsb etməsinin qarşısını almaq və xalqın azadlığını qorumaq naminə kütləvi hakimiyyətin bir əldə cəmləşməsinə imkan vermək olmaz”. Sonralar həmin nəzəriyyə sistemli şəkildə C. Lokk və Ş. Monteskyo tərəfindən işlənmişdir. C. Lokka görə “azadlığın təminatı tələb edir ki, kütləvi hakimiyyətin səlahiyyətləri dəqiq müəyyənləşdirilsin və ayrı-ayrı orqanlar arasında bölünsün ...”. Ş. Monteskyonun zənnincə isə “əgər hakimiyyətin bu üç növü: qanunları yaradan hakimiyyət... qərarları icra edən hakimiyyət və cinayətləri ... mühakimə edən hakimiyyət eyni bir adamın şəxsində, yaxud əyanlardan, zədənganlardan və ya sadə insanlardan təşkil edilmiş eyni bir idarənin şəxsində birləşsəydi, o zaman hər şey məhv olardı”. Bu nəzəriyyəyə görə dövlət hakimiyyəti bir-birindən ayrı, lakin qarşılıqlı fəaliyyət göstərən üç qola ayrılır: qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti.

Qeyd edək ki, vahid dövlət hakimiyyətinin üç müstəqil və sərbəst qola ayrılması hakimiyyətdən sui-istifadə hallarının və totalitar idarəçiliyin bərqərar olmasının qarşısını alır.

“Hakimiyyətin bölgü prinsipi” özündə aşağıdakı üç elementi ehtiva edir:

- 1) “çəkirdimə və tarazlaşdırma” mexanizmi;
- 2) dövlət hakimiyyəti orqanlarının vahidliyi;
- 3) dövlət hakimiyyəti orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyəti.

Qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri qarşılıqlı fəaliyyət göstərir və öz səlahiyyətləri çərçivəsində müstəqildirlər (bu müddəə Konstitusiya Aktının 15-ci maddəsinin ikinci abzasına əsaslanır). Həmin müddəə yığcam şəkildə “həkimliyin bölgü prinsipi” nəzəriyyəsinin təcrübədə tətbiqi üçün müstəsna əhəmiyyətə malik olan “çəkəndirmə və tarazlaşdırma” sistemini (təşkilati-hüquqi realizə mexanizmi) özündə ehtiva edir.

Həmin sistemin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hakimiyyətin hər bir budağı digərini (digərlərini) təkə tarazlaşdırmır, eyni zamanda məhdudlaşdırır. Bir neçə nümunəyə nəzər salaq: Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti parlamenti – Milli Məclisi buraxa bilməz, öz növbəsində Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi Azərbaycan Respublikasının Baş naziri vəzifəsinə namizədlik haqqında qərarı həmin namizədin prezident tərəfindən təqdim edildiyi gündən bir həftədən gec olmayaraq qəbul etməlidir. Əgər göstərilən qayda pozularsa və ya AR Prezidentinin təqdim etdiyi namizədlərin Azərbaycan Respublikasının Baş Naziri vəzifəsinə təyin olunmasına üç dəfə razılıq verilməzsə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycan Respublikasının Baş nazirini Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin razılığı olmadan təyin edə bilər (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 118-ci maddəsinin (Azərbaycan Respublikası Baş nazirinin təyin edilməsi qaydası) üçüncü hissəsi) və ya qanun Azərbaycan Respublikası Prezidentinin etirazını doğrularsa, o, qanunu imzalamayıb öz etirazları ilə birlikdə 56 gün ərzində Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə qaytara bilər. Öz növbəsində Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi 83 səs çoxluğu ilə qəbul edilən qanunları 95 səs çoxluğu ilə, 63 səs çoxluğu ilə qəbul edilən qanunları isə 83 səs çoxluğu ilə yenidən qəbul edərsə, belə qanunlar təkrar səsvermədən sonra qüvvəyə minir (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 110-cu maddəsi (qanunların imzalanması)) və yaxud AR Milli Məclisi tərəfindən qəbul edilən qanunlar və digər aktlar, yaxud onların ayrı-ayrı müddəaları AR Konstitusiya Məhkəməsinin öz qərarında müəyyən edilmiş müddətdə qüvvədən düşmüş hesab

edilə bilər (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi) onuncu hissəsi). Misalların sayını artırmaq da olar. Bütün bunlar “çəkəndirmə və tarazlaşdırma” sistemi əsasında Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətlərinin qarşılıqlı fəaliyyət göstərmələri və öz səlahiyyətləri çərçivəsində müstəqil olmaları üçün real imkanların mövcudluğunu göstərir.

NƏTİCƏ

Milli konstitusiyaya hüququ elmində «Azərbaycan Respublikası demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar dövlət kimi» mövzusu ən aktual məsələlərdən biridir. Məlum olduğu kimi Sovetlər Birliyinin dağılması ilə Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini əldə etmiş, demək olar ki, bütün sahələrdə, o cümlədən hüquq sahəsində də əsaslı islahatlar həyata keçirilməyə başlanılmışdır. Ölkəmiz müstəqilliyini qazandıqdan sonra öz hüquq sistemini milli dəyərlərimizi də nəzərə almaqla Avropa standartlarına uyğun olaraq qurmağa başlamışdır. Hər şeydən əvvəl, Azərbaycan Respublikası özünün demokratik, hüquqi, dünyəvi və unitar dövlət olmasını bəyan etmiş, demokratiklik, hüquqilik, dünyəvilik və unitarlığın daha da inkişafı istiqamətində bir sıra işlər görmüşdür. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının preambulasında Azərbaycan xalqının bəyan etdiyi niyyətlərdən biri məhz xalqın iradəsinin ifadəsi kimi qanunların aliliyini təmin edən hüquqi, dünyəvi dövlət qurmaqdır. Konstitusiyanın 7-ci maddəsinin birinci hissəsində isə deyilir: «Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi və unitar respublikadır». Deyilənləri nəzərə alsaq, buraxılış işinin son dərəcə aktual bir mövzunun təhlilinə həsr olunduğunun şahidi ola bilərik.

Bu tədqiqatın əsas məqsədi «Azərbaycan Respublikası demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar dövlət kimi» mövzusunu nəzəri-hüquqi aspektdən araşdırmaq, dövlətin demokratiklik, hüquqilik, dünyəvilik və unitarlıq anlayışlarını müəyyən edib onların əlamətlərini təhlil etmək, hüquqi əhəmiyyətindən bəhs etmək və nəzəri baxımdan bu əlamətlərlə bağlı bir sıra mülahizələr irəli sürməkdir.

Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, «Azərbaycan Respublikası demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar dövlət kimi» mövzusu geniş bir mövzudur və onu bir sıra aspektlərdən yanaşaraq təhlil etmək olar. Belə ki, bu institutu nəzəri-hüquqi aspektlə yanaşı, siyasi, tarixi və s. prizmalardan da araşdırmaq mümkündür. Lakin buraxılış işinin tədqiqat obyektini məhz hüquqi baxımdan «Azərbaycan Respublikası

demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar dövlət kimi» mövzusu, bu əlamətlərin xüsusiyyətləri və hüquqi əhəmiyyətinin tədqiq olunmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, «Azərbaycan Respublikası demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar dövlət kimi» mövzusunun digər aspektlərdən təhlili ayrıca və xüsusi tədqiqat obyektləri olduğundan bizim bu məsələləri də tədqiqata cəlb etməyimizə nə qarşıya qoyduğumuz məqsəd, nə də ki, buraxılış işinin həcmi imkan verə bilər. Bu baxımdan buraxılış işində vahid sisteməlik xətt gözlənilərək qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün «Azərbaycan Respublikası demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar dövlət kimi» mövzusu nəzəri-hüquqi baxımdan təhlili tədqiqat obyekti olaraq seçilmişdir.

Bu tədqiqat işinin predmetini «Azərbaycan Respublikası demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar dövlət kimi» mövzusu, bu əlamətlərin təhlili və hüquqi əhəmiyyəti təşkil edir.

Buraxılış işinin strukturu ardıcıl və sistemli şəkildə qurulmuşdur. Belə ki, buraxılış işi giriş, beş fəsil və nəticə hissələrindən ibarətdir.

Girişdə mövzunun aktuallığından, eləcə də tədqiqatın məqsədi, obyekt, predmeti, buraxılış işinin strukturu və həcmi, onun təcrübi əhəmiyyəti və elmi yeniliyindən danışılmışdır.

I fəsildə Azərbaycan Respublikasının demokratiklik əlaməti və xüsusiyyətlərindən bəhs olunmuşdur.

II fəsil Azərbaycan Respublikasının hüquqilik əlamətinə həsr olunmuşdur. Bu fəsildə Azərbaycan dövlətinin hüquqilik xüsusiyyətlərindən danışılmışdır.

«Azərbaycan Respublikası dünyəvi dövlət kimi» adlı üçüncü fəsil daxilində Azərbaycan dövlətinin dünyəvilik xüsusiyyətlərindən söhbət açılmışdır.

IV fəsildə isə Azərbaycan Respublikasının unitarlıq əlaməti tədqiqata cəlb olunmuşdur.

V fəsildə Azərbaycan dövlətinin respublika idarəçilik formasının xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Nəticə hissəsində buraxılış işinin dörd fəslində tədqiq edilən məsələlərə qısa yekun vurulur.

Buraxılış işinin sonunda istifadə olunana ədəbiyyat siyahısı öz əksini tapmışdır.

«Azərbaycan Respublikası demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar dövlət kimi» mövzusu mühüm təcrübi əhəmiyyətə malikdir. Çünki konstitusiyaya hüququ elmində bu məsələnin düzgün və hərtərəfli təhlili təcrübədə Azərbaycan Respublikasının bütövlükdə hüquq sisteminin normal qurulmasına və demokratiyanın təmin olunmasına gətirib çıxara bilər. Bununla da nəzəriyyə və təcrübədə bu məsələnin araşdırılmasına ehtiyac məhz yuxarıdakı zərurətlərdən qaynaqlanır.

Buraxılış işinin elmi yenilikləri aşağıdakılardır:

1. Hüquq ədəbiyyatında ayrı-ayrı hüquqşünas alimlərin «Azərbaycan Respublikası demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar dövlət kimi» mövzusu ilə bağlı mövcud olan fikirləri sistemləşdirilmişdir;

2. «Azərbaycan Respublikası demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar dövlət kimi» mövzusu ilə bağlı bir sıra mülahizə və təkliflər irəli sürülmüşdür.

Beləliklə, buraxılış işində yuxarıda sadaladığımız elmi yeniliklərlə qarşıya qoyduğumuz məqsədə nail olaraq dövlət və hüquq nəzəriyyəsi elminə fayda verməyə çalışılmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. 18 oktyabr 1991-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının “Dövlət Müstəqilliyi haqqında” Konstitusiyası Aktı.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.
3. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası.
4. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi.
5. Əsgərov Z. Konstitusiyaya hüququ. Dərslik. B.: Bakı Universiteti nəşriyyatı. 2006.
6. Əsgərov Z. Nəsirov E. İsmayılov M. Məmmədov X. Azərbaycanın dövlət və hüququnun əsasları. Dərs vəsaiti. Qapp-poliqraf. B.: 2003.
7. Cəfərov İ. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhı. “Hüquq ədəbiyyatı” nəşriyyatı. B.: 2004.
8. İsmayılov İ. Əmirov M. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının əsasları. “Təhsil” nəşriyyatı, B.: 2002.
9. Prof. Dr. Şeref Gözübüyük. Anayasa hukuku. Ankara. 2003.
10. Xropanyuk V.N. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi. B.: 1998.
11. Xəlilov Y. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının preambulası və ümumi müddəalarının şərhı (Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin Konstitusiyaya hüququ kafedrasının baş müəllimi Elşad Nəsirovun elmi redaktorluğu ilə). Bakı. “Qanun” nəşriyyatı. 2007. 248 səhifə.
12. Çirkin V.Y. Xarici ölkələrin konstitusiyaya hüququ (ruscadan tərcümə).B.: Digesta. 2000.
13. Hacızadə H. Demokratiya: Gediləsi uzun bir yol. Antologiya. İkinci nəşr. “Əbilov, Zeynanalov və oğulları”B.: 2002.1. **Ясгаров З.** Konstitusiyaya hüququ. Dərslik. B.: Bakı Universiteti nəşriyyatı. 2006.

10. **Хялилов Ү.Ф.** Нцқуқ: мцлаһизя вя тьяклифяр. В.: “Nurlan”
няшгиуаты. 2005.

M Ü N D Ə R İ C A T

Giriş	3-5
 I fəsil	
Azərbaycan Respublikası demokratik dövlət kimi	6-10
 II fəsil	
Azərbaycan Respublikası hüquqi dövlət kimi	11-16
 III fəsil	
Azərbaycan Respublikası dünyəvi dövlət kimi	17-21
 IV fəsil	
Azərbaycan Respublikası unitar dövlət kimi	22-24
 V fəsil	
Azərbaycan dövləti respublika kimi	25-39
Nəticə	31-33
 İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı	 34

